

МИЛЕТА АЋИМОВИЋ ИВКОВ

ПРЕДАНОСТ, ИСТРАЈНОСТ, ВЕРА И СЛУЖБА

САЖЕТАК: За предмет описа узета је књига избора текстова Милана Кашанина *Завештање српској Аџињанина* о друштвено-политичким и уметничким темама и личностима рођењем и радом везаних за Нови Сад и Војводину. У разноврсности тема и приступа, књигом доминирају два типа текстова. Једни су краћи, информативни и проблемски, а други углавном есејистички портрети значајних стваралаца: писаца, композитора, сликара. Следећи Кашанинова висика стручна, морална и патриотска начела и узорни стил, у тексту се издвајају оне теме и личности који су репрезентативни за његов полихисторски приступ и стваралачки третман. Нарочита пажња се указује оним садржајима и одликама његове интерпретације који примерно представљају особеност његовог приступа и поступка, као и на његов изразити културни патриотизам. Активну свест о вредности националне историјско-уметничке традиције и потребу њеног темељног и обухватног изучавања и вредносне валоризације.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Војводина, Нови Сад, вредност, традиција, истраживање, опис, поступак, служба, историја, културни патриотизам, посвећеност, нација, континуитет, култура, политика, уметност

*Памтии увијек завјеи свој, ријеч коју си дао
на иисућу кољена.*

Псалми Давидови, 105, 8

Оживљавање личности и дела националне старине и класике увек доноси нова сазнања и отвара нове недоумице и питања. Не само она која су у вези са чињеницама његовог живота и дела

већ више она која, у обрнутој перспективи, говоре о нама поводом одабраног прегаоца. То је увек тако када се разложно и спретно одабере угао посматрања и методолошка основа тумачења и разумевања. Када се оне пуноважно саобразе обиму, вредности и значају које у националној култури (и њеном Пантеону) тај стваралац заузима. У случају прилежне и посвећене Јане М. Алексић, истраживача усмереног на националне духовно-културне вредности, тај изабрани класик је историчар уметности и књижевности, приповедач, романиста, есејиста и уметнички критичар Милан Кашанин (1895–1981) – значајно и велико име око кога још није формирана потпуна вредносна сагласност. У нашој култури склоној брзом одушевљавању и једнако тако олаком багателисању и заборављању такав статус и није сасвим неповољан, ако се има на уму околност њеног скоковитог историјског развоја. Развоја лишеног дуговремене устаљености, мирног зрења и континуитета.

Милан Кашанин је репрезентативни пример ствараоца који одбија да буде једним погледом обухваћен и једним мерилом измерен. Он је (још увек) недовољно протумачен и вреднован полихистор. Већем присуству у нашој културној јавности и потпунијем разумевању и прихватању његовог лика и дела у сусрет иде ова књига репрезентативног избора његових текстова посвећених Војводини и Новом Саду, коју је приредила Јана М. Алексић и разложно јој определила упечатљив и патетичан назив: *Завештање српској Аишњанина* (Градска библиотека у Новом Саду, Нови Сад, 2020). Опремивши је, како ред и заповеда, садржајним и обимним текстом предговора у који су уписане све важније етапе његовог развоја и рада – цела животна мапа.

Следећи Кашанинов императивни начин сагледавања и описивања учинка одабраног ствараоца исказаног веома директно у његовом тексту о композитору Петру Коњовићу у коме се изриком каже да: „Не може се разумети један човек, нити проценити његово уметничко и научно дело, без познавања његова живота”, Јана М. Алексић је у текст предговора унела бројне појединости које се тичу Кашаниновог пута *од ђацињака до научењака*. Једну од средишних просторних тачака тог завојитог пута представља Нови Сад за који је овај Барањац, у писму пријатељу Сретену Марићу, назначио да му је „најближи и најмилији од свих градова”, јер је у њему „прогледао”.

То „прогледавање” се несумњиво односило на његово прво систематско проширивање духовних и сазнајних видика; на дане гимназијског школовања и духовно-стваралачког буђења и раста у годинама у којима су Европа, Србија и његов равничарски завичај

били захваћени олујним страдањима Великог рата и освитом националног и јужнословенског ослобођења и уједињења. У таквој бурној и превратној друштвеној клими сиромашни ђак је почео да заснива, у каснијим делима јасно исказивано, непоткупљиво уверење како је, речима обзирног приређивача књиге, „културно значајно и патриотски афирмативно тек оно што је уметнички вредно”.

Са таквим општекултурним и естетичким уверењем, он је будимпештанско науковање заменио париским студијама историје уметности и књижевности, где се формирао у врсног znalца и тумача – једног од најтемељнијих и најистакнутијих интелектуалаца и стваралаца свога доба. А како се његова тадања интересовања нису тицала само културних тема и садржаја већ и драматичних националних и политичких дешавања, он је због својих издвојених критичких ставова изнетих у тадашњој штампи врло брзо постао запажена фигура јавног српског и југословенског живота која је имала шта да каже и умела да то учини веома јасно и упечатљиво.

У тим годинама опсежног науковања он је увидео да је његова матична култура, спојена са вратоломном историјом, лишена уједначеног развоја: растрзана и у таму времена потопљена. Због чега је, са великом спремом, заинтересованошћу и полетом, прегао да се њеним вредностима посвећено и систематично бави, имајући пред очима визију њеног нужног осветљавања, потврде и афирмације. Из тог разлога је, како се у предговору каже, Нови Сад за њега могао значити „жуђени континуитет у фрагментизованој историји XX века” – полазну и стајну тачку личне и национално-културне самопотврде. Због тога је он духом истакнути „српски Атињанин” – самосвесни патриота, колико и културни европејац коме је, како је сликовито истакао у једном познијем запису, милији сан од јаве и дражи писци но хајдуци.

Сложени у једну целину у непрекинутом низу који прати хронологију излажења, текстови ове књиге се по карактеру раздвајају у две групе. Једну чине они написи који се баве различитим проблемима, феноменима и догађајима из књижевног, културног и политичког живота, док други део чине евокативно и есејистички грађени критички портрети неких маркантних стваралачких личности. Свима је, разуме се, заједничко то да су рођењем, животом и стваралаштвом Новосађани и Војвођани и да им је стваралачки допринос знатан. И док се у првој групи, по живој актуелности, критичким примедбама издвајају новински извештаји из Париза о току припрема и дипломатским споразумима мировне конференције у Паризу (Версају) и дипломатским играма око поделе

балканских покрајина између новостворених држава, као и текст о Војводини и Војвођанима, дотле се у другој групи својом маркантношћу једноставно намећу портрет и проблем-есеји о Аници Савић Ребац, Лази Костићу и Јовану Јовановићу Змају. То су и најизрађенији текстови у овој књизи, од којих онај о Лази Костићу улази међу најбоље што је у књижевности (српској есејистици) Кашанин остварио. Ти врсни текстови, чини се, у највећој мери оправдавају постојање ове књиге.

Будући да су усаглашени са његовим годинама младалачког науковања и првим стваралачким текстовима (једним од таквих: „Змајев национализам” и започиње ова књига), Кашанинове развојне интелектуалне и стваралачке промене и стремљења кроз њих могу да се, посредно, запажају и прате. Једна од њихових развојних константи је оријентација према грађанско-демократским вредностима политичког живота (насупротив оштрог става према радикалској демагогији), а друга је везаност за оновремену модерну уметност париског круга и француског ресентимана. То је Кашанину омогућило да поред ликовне уметничке сцене, на самим извориштима, усвоји и књижевне вредности, оријентације и моде. Речју, дух епохе.

Оставши привржен картезијанској јасноћи и културном патриотизму, он није показао превише слуха за идејне и идеолошке екстреме. Како за конзервативни пароксијализам и национално декламаторство, тако ни за различите помодне, неконкретизоване и апстрактне, модернистичке експерименте. Видљиво је то кроз однос са раним учитељем и, вероватно, узором Васом Стајићем чије је национално-просветитељске назоре он усвојио и временом превазишао поимањем европских културних обзора да би их, најпосле, одбацио. Мада им се, у потоњим годинама, као непотрошивом младалачком идеалу кога је налагао и сложен повесни час, он периодично и фрагментарно са пијететом враћао. Тај пијетизам: оно елиотовско „осећање историје”, које је он разложно приписивао Аници Савић Ребац и Лази Костићу, као израз свести о великој вредности општије и националне историјско-културне старине, усмерио је и определио знатан део и његовог многостраног рада. Оног његовог дела које је заузело видно место у културној историји и националном канону, какви су, на пример, „албум” *Српска уметност у Војводини* (са Вељком Петровићем), монографија *Српска књижевност у средњем веку*, и књига есеја *Субине и људи*. Поготово она.

Али док није дошао у посед великих знања која су му омогућила да сачини синтезу наше старе књижевности, а потом и једну од најцеловитијих есејистичких књига што их познаје наша

књижевност, Кашанин је са пуно полета у младости разматрао и питања културне политике и националног уједињења. Казујући у тексту „Границе у Војводини” како је то било „време бриге и рада”, он је запажао и то како наша тадашња позиција на мировној конференцији није била добра, и да се за њено осигурање не ради довољно ни добро. Јетко у алузији казујући како: „Наше границе не може поправити ничија брада, него *једино сам народ који живи у ујроженим крајевима.*” Тај критички увид постао је угаони камен наше двадесетовековне (југословенске) политике, а његове опаске о нашем националном менталитету добиле су временом снагу освештаних истина.

Насупрот њима, он је, као неупитне и репрезентативне, остављао културне, а посебно књижевне вредности, и истицао како „Војводина одувек даје књижевности у првом реду песнике и приповедаче”. Наводећи као пример, низ значајних савременика: Милету Јакшића, Светислава Стефановића, Вељка Петровића, Исидору Секулић, Аницу Савић Ребац, Тодора Манојловића, Милоша Црњанског и Душана Васиљева. Све одреда писце од значаја. Кашанин се изразито разумевао у вредности и, поред често тврдокорних, аподиктичких изношених ставова, ретко је кардинално грешио у проценама. Знање и осећање код њега нису бивали строго одељени већ сливени у целину. Због тога се у многим његовим текстовима осећа дамар живота: човекове историјске и егзистенцијалне стварности – која је извор и увир свеколике уметности.

Сликовитост и животна уверљивост, уз директност и прецизност у изразу, трајне су одлике Кашаниновог ерудитног стила и начина који није лишен импресионистичког наноса и социолошко-психолошких разликивања и сенчења. Они су израженији ако је предмет описа осветљен из личне, искуствене перспективе; ако је са личношћу којом се бави био у животном дотицају. Тада се у његовом тексту мемоарска анегдота спаја за објективизованом анализом и, често, заостреним судом који уме да буде умекшан напомињањем присног односа пријатељства или макар личног контакта и познанства. Управо су таквом перспективизацијом у опису захваћене животне судбине и стваралачки учинци: Васе Стајића, Анице Савић Ребац, Лазе Костића, Вељка Петровића, Петра Коњовића и Светислава Марића. Док су текстови о Јовану Јовановићу Змају и Урошу Предићу, без обзира на истородан методолошки приступ, изграђени са истом посвећеношћу и аналитичком прецизношћу; са једнако стилизованим ритмом излагања (који каткада садржи и жар повишеног тона живе беседе), истом ширином погледа и дубином увида. Кашанинови текстови се, међу другима, лако распознају.

Централни текстови у овој књизи о томе речито говоре. Матицом живота спојен са епохалним догађајима, радознао, радишан и даровит, Кашанин је лако ступао у живе контакте и везе са различитим личностима јавног и уметничког живота. Међу њима је однос са Аницом Савић Ребац издвојен и посебан. (О њој, као и о Л. Костићу и Ј. Ј. Змају, писао је у више наврата. И већ по томе бива јасно ко су судбински „јунаци” ове српско-војвођанске књиге.)

У завршници биографског есеја о ћерки негда чувеног уредника *Лейојуса* Милана Савића, већ почетком прошлог века по интелектуалним вредностима и високој култури уписаној у стихове на глас изнетој Аници, Кашанин је уписао, по парадоксу, карактеристичне и памтљиве речи: „Никад се нису два човека, при крају свога животног пута, нашли на супротнијим тачкама видика од нас двоје, који смо се с толико воље упознали.” Уме младалачко познанство да се, без обзира на првеначки занос у „тражењу, хлеба, стана, познанстава и имена”, временом хлади, поготово када усхит срца замени строгост аналитичког ума. Тако је било у случају ово двоје понесених и поносних људи.

Спознавши у Аничиним слободним стиховима неоживљени утицај класичне лектире: „високу културу и интелектуализам”, и разумевајући да се и њен глас сврстава међу песнике „хипертрофирани интелигенције”, Кашанин је зарана увидео да је ова церебрална песникиња више „златар речи”, него аутентични стваралац. Да је на стиховање више погоне спољни разлози него унутарња потреба. Отуда је аналитички објектив усмерио на њен карактер и психоемотивни профил, који су му се учинили занимљивијим, вреднијим и симптоматичнијим од њеног умудреног стиховања. Из перспективе поразног судбинског исхода, он је настојао да разуме и опише њену животну и стваралачку судбину. Њен узлет и пад.

Опажајући да је Аница „више горда и опора него блага и умиљата”, он није могао, а да не примети њену социјалну издвојеност и затвореност у кућно и породично окриље у коме је бригу о животним стварима водио најпре отац, а потом муж, док је она била посвећена сталном раду: идејама и књишком свету. То је чинила сабрано и истрајно, бивајући више међу књигама него међу људима, више предана идејама, чак мистици, него стварном животу. Отуда, патећи од усуда неостварености, није могла другачије него да „истрајна у свему што је чинила”, покаже „невиђену упорност и силину самоуништења” – оконча самоубиством. И данас њено име са уважавањем помињемо, али се не досећамо увек због чега одређеног, изузетног и знатног. Јер више се воле и памте људи из матице живота, него усамљеници и чудаци изван и изнад њега.

Усамљеник је био и Лаза Костић. Свој понајбољи есејистички текст њему посвећен Кашанин насловљава сликовито и убедљиво „Прометеј”. Тај, како каже, поред Његоша најзнатнији песник кога смо до двадесетог века имали, доживео је неумољиви „подсмех судбине”. Бивајући „једва мање Нарцис него Аполон”, даровит, образован, чудноват и чудовишан, Костић је за Кашанина „човек и песник трагичног живота између сна и јаве”; „усамљен, несрећен и несрећан”; „у основи плашљив и неодлучан”; „никакав хришћанин, сав паганин”. Једнако неостварен и незадовољан, а горд и недодирив. Сав изнад људи и живота. Обузет великим хеленским узорима, а снагом визија и вредношћу дела испред свог времена.

Надносећи се обзирно над његов живот и стваралаштво, у коме је реч „судбина” најчешће активирана, Кашанин је установио да је Костићев тајни дневник у знатној мери „драматичан” и за разумевање његове судбине и књижевности изузетно важан. Мењајући кроз узбудљив и драматичан живот своје бројне „маске”, а немајући поуздане пријатеље, интимусе и поверенике, Костић је о својој затајеној љубави према млађаној Ленки Дунђерски нашао да се дневнику „исповеди”. Из тога Кашанин закључује како је „цела 'Santa Maria della Salute'” из тог дневника произашла. Бивајући усамљен у животу, Костић је остао и у смрти сам. Несрећна судбина у малих народа, чини се, пречесто зна да зароби велике људе.

Миљеник судбине није био ни Јован Јовановић Змај. Од свог раног критичког текста „Змајев национализам” у коме је сажето описао „обрт” који се у његовом стваралаштву десио, а који је подразумевао одступање од поетског величања националне романтичарске хероике и самосвесан искорак у правцу поетско-националног (моралног) васпитавања омладине, а нарочито деце, Кашанин се стваралаштвом овог човека необичне судбине и велике животне славе у више наврата уозбиљено бавио. Најпотпуније у есеју „Народни песник”, чији наслов није лишен, Кашанину тако драгих, умног критичког пробоја у суштину ствари и удела опоре ироније у доживљају и парадокса у третману. То је посебно видно у исказу завршне деонице есеја у коме каже како је „његова величина у његовој слабости, не у снази”. Та се „величина” читовала у трпљењу; у преживљавању големих судбинских недаћа. Кашаниновим начином речено, по среди је: „истрајност у несрећама”, као „најсјајнија црта карактера” песниковог. Ту је црту Кашанин препознао као средишњу нит песникове судбине и његове големе *йеваније* у којој се он исказао као „брзописац и небрига”, али и као песник који је умео да уверљиво представи „лик времена” и да личну бол поопшти и лирски универзализује, до нивоа изразите уметничке вредности.

Као за ретко ког песника, Кашанин је за Змаја показивао отвореност духа и чак извесну наклоност скопчану са разумевањем животне позиције. Ценећи његово родољубље, он је у нареченом есеју истицао како овај стваралац поседује „изузетне песничке особине” које су, како одсечно и са импресионистичким тоном каже, „у нашој књижевности само његове”. Те особине су: „отвореност казивања, благост осећања, непоновљива љупкост ритма и умиљатост гласа”. (Још је Архилох, песник грчке старине, казивао како ће га „волети млади дечаци / јер, умиљато певам и умиљато умем говорити.”)

Ако се овај древни песник (за данашње моралне узусе постидно) удварао дечацима, наш се песник, жудећи за славом и обожавањем, вели Кашанин, стиховима и јавним гестовима удварао и ласкао „масама и вођама”. И имао је у томе успеха. Нико као он није у свом времену био „популаран” и вољен; био прави „народни песник”. И овог пута не без ироније, Кашанин истиче како је овај песник, „без куће, хлеба и без слободе”, 1899. године славио пола века стварања. Потом, да је последња прослава у Загребу „трајала три дана” – и то све „у присуству песникову”.

Ако је Змај за своју (ташту) славу све чинио, за друге угледнике није марио. Није никога испред себе у славољубљу пуштао. У потврду тога пише Кашанин како: „Нико није у стиховима тако шибао чувене људе и тако мало трпео слављенике”, а да се сам у животу „напрослављао”, као он.

Виђен, као и други у Кашаниновој есејистичкој оптици, у судбинским ломовима и парадоксу, Змај је имао да, на другој страни, буде оцењен као искрен патриот и песник знатне моралне снаге. Без обзира на ускост видика, невелико књижевно знање и општу културу, несистематичност у раду и „одсуство дисциплине”. Са додатним увидом, казаним без устручавања и зазора, како: „Нема у свој нашој књижевности ничег радоснијег и милијег од Змајевог дечјег света.” То су биле велике, скупе и тачне речи које су се потврдиле на делу и одржале у времену. Ретко се кад у тумачењу књижевности, срећно и плодотворно, споје осећање и знање – као што је то било у случају ова два вредна човека.

Речено је да је у сликању есејистичких портрета Милан Кашанин био склон активирању социолошке методе. Није то видљиво у сваком тексту, али је углавном тако. Његов су приступ и стваралачки поступак били сложенији и укључивали су различита, укрштена, хуманистичка знања и методолошке приступе. Али су, ваља рећи, увек полазили од утицаја друштвене средине и прилика конкретног времена на судбину ствараоца.

Већина Кашанинових изабраника били су значајни људи у култури, али и необичне личности. Ево примера: „Ни у нашој средини која обилује парадоксалним судбинама, живот Петра Коњовића није био обичан.” За објективизовано представљање таквог живота, разуме се, ни изабрани значи не може бити „обичан”, једноставан и једносмеран. А управо је Кашанин имао ванредан слух за судбинске контрасте и парадоксе, поготово ако су они живо спојени са настајањем, карактером и вредношћу дела; са лепотом и смислом у њему. Тако ће он, пишући о Лази Костићу, а имајући на уму његову полемичку *Књићу о Змају*, на себи својствен начин парадоксалног укрштаја и продуктивног споја, (кашаниновски) казати:

Свиреп и саркастичан, Костић је у *Књици о Змају* дао најоригиналнију и најпродорнију анализу једне поезије и најживљи портрет једног писца који су код нас написани.

Мало ко је, попут Кашанина, умео тако луцидно и проницљиво да запази, препозна, повеже и животно представи суштинске вредности једног дела и судбине његовог творца. И да увек о вредности исказе свој став. Писали су и други добро о другима, али је Милан Кашанин то у есеју урадио први, најуверљивије. Он је у нашем бурном и превратном добу патентирао те „најживље портрете”. А они ни данас нису престали да нас горљиво опомињу и подстичу; да нам говоре и значе.

Има у Кашаниновим текстовима и лепе књижевности, успешних стилских обрта (малих бравура), пословично срезаних мисли: („Скромност и честитост нису основне врлине великих писаца”; „Код нас се редовно прецењује значај талента”), дубоких мисаоних поринућа и увида. Неки се његови текстови могу читати као чиста књижевност. Нека не чуди онда што су неки тумачи за његове *Судбине и људе* казивали да имају и белетристичка својства. Добра књижевност има ту одлику да се људима обраћа многострукошћу значења и вишеструким, продуженим и умноженим, животом.

А како српска књижевност, у било ком времену и виду, не може без историје и политике као битних садржаја, то су и Кашанинов живот и стваралаштво морали бити њима обузети и прожети. Било да су се налазили на магистралним правцима њиховог дејства, било да су их се клонили или им се, из присенка, достојанствено опирали и супротстављали. Али какав год да је став према њима заузимао, његове је текстове увек прожимао дух истинског родољубља, културног патриотизма. Дух вере у националну снагу и шире заједништво. Тако је било од самог почетка, од младалачког,

генерацијског, заноса и полета: „Уочи Првог светског рата, ако је за нечим чезнула, млада генерација је чезнула за монументалним делима на националној основи и великим формама и идејама”; тако је било током целог живота, до кончине.

Потребу да се посвећено бави националном баштином он је, у виду поетичког налога, исказао и у једном разговору:

Ако вам је до изучавања и истраживања, имајте на уму да је задатак истраживачев не да открива врлине и мане у делима туђих култура, већ да препознаје и описује вредности у култури своје нације.

Говорио је јасно и одређено. То је, истовремено, и његов полазни став, лични интелектуално-стваралачки *credo*.

Ако би се укратко морао објаснити његов живот, он не би могао да се окарактерише другачије него као дуга и предана служба. Управо оним речима којима је он сумирао учинак сликара Уроша Предића, да је „пола века вршио националну и уметничку дужност”. Ту је узвишену дужност, за националну част и славу, предано вршио и Милан Кашанин.

У дуговременој посвећености уметничким темама, друштвеном животу, и у младости, политици, Милан Кашанин је започео и довршио доста научно-организационих и уметничких послова. Оставио значајно дело (2004. године београдски Завод за уџбенике и наставна средства објавио је 8 томова његових изабраних дела), које није довољно валоризовано у савремености. Оно је тумачено парцијално, према потреби, успутном поводу. Раније је Иванка Разић Удовички у београдском Институту за књижевност и уметност објавила монографију о његовом критичко-есејистичком делу, а у наше време (поред зборника радова) Јана М. Алексић, код истог издавача, студију *Књижевна идеологија Милана Кашанина* (2019) и монографију *Књижевна мисао Милана Кашанина* (2020). Овај избор текстова стоји у тесној сагласности са тим књигама. Њихова је нарочита илустрација и примерна потврда. Истинске вредности духа и ума не предају се лако усуду заборавља. И важе у сваком времену. Свима. Тако култура живи, и траје.